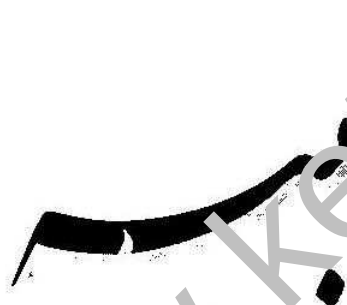

حکیم میرزا آقا محمدباقر مجتهدی خلخالی میانجی

شوی

(به انضمام دیوان اشعار)

مقدمه، مقابله، تصحیح، تحشیه:

محمد صادق نابی

سر شناسه	خلخالی، محمدباقر، -۱۳۱۶ق
عنوان و نام پدیدآور	: تعلییه و دیوان اشعار حکیم محمدباقر مجتهدی خلخالی میانجی/مقدمه، تصحیح، مقابله، تحشیه محمدصادق نائبی.
مشخصات نشر	: تبریز: اختر، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۵۱۲ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۷-۸۴۸-۰
وضعیت فهرست نویسی: فیبا	
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۵۲۶.
موضوع	: خلخالی، محمدباقر، -۱۳۱۶ق
موضوع	: شعر ترکی -- ایران -- قرن ۱۳ق.
موضوع	: Turkish poetry -- Iran -- 19th century
موضوع	: شعر ترکی -- ایران -- قرن ۱۳ق. -- تاریخ و نقد
موضوع	: Turkish poetry -- Iran -- 19th century -- History and criticism
موضوع	: شعر فارسی -- ایران -- قرن ۱۳ق.
موضوع	: Persian poetry -- Iran -- 19th century
موضوع	: شعر عربی -- ایران -- قرن ۱۳ق.
موضوع	: Arabic poetry -- Iran -- 19th century
شناسه افزوده	: نائبی، محمدصادق، ۱۳۵۲ - مصحح
رده بندی کنگر	: ۱۳۹۵ ث ۷۴ خ/ ۳۱۴ PL
رده بندی دیویی	: ۸۹۴/۳۶۱۱۰۱۱
شماره کتابشناسی	: ۳۰۸۲۰۷

نشر اختر

تعلییه و دیوان اشعار حکیم محمدباقر مجتهدی خلخالی میانجی

مقدمه، تصحیح، مقابله، تحشیه: محمد صادق نائبی

ناشر: نشر اختر

چاپ اول ۱۳۹۵ / ۵۱۲ صفحه/ قطع وزیری / ۱۰۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۷-۸۴۸-۰

ارتباط با تصحیح کننده: MSNaebi@GMail.com

مرکز فروش: تبریز- اول خیابان طالقانی، روبروی مصلی، نشر اختر

تلفن: ۰۹۱۴۱۱۶۶۸۹۷ و ۰۴۱-۳۵۵۵۵۳۹۳

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

فهرست کلی مطالب

(توجه: فهرست جزئی هر بخش و هر جزء در ابتدای آن بخش یا جزء ارائه شده است)

۹.....	پیشگفتار.....
۱۱.....	مقدمه دکتر محمدزاده صدیق.....
۱۷.....	بخش اول: مقدمه و شرح.....
۱۹.....	شاعر تعلیه کیست؟.....
۲۰.....	نام ها و القاب مختلف شاعر.....
۲۱.....	زادگاه و فوتگاه شاعر.....
۲۲.....	پس محمدزاده مجتهدی، اهل کجا بوده است؟.....
۲۳.....	زمان ولادت و وفات شاعر.....
۲۴.....	میانه - کاغذکنان - قالیچیان.....
۲۶.....	شجره شاعر.....
۲۷.....	تعلیم و تعلّم شاعر.....
۲۹.....	میرزا محمدباقر شاعری سه زیاده.....
۳۰.....	تعلیه چیست؟.....
۳۱.....	حکایت‌های تکمیلی تعلیه.....
۳۲.....	بحر عروضی و وزن هجائی ترکی تعلیه.....
۳۴.....	مثنوی سرایی در ایران.....
۳۶.....	نام های مثنوی تعلیه.....
۳۷.....	فولکلور در مثنوی تعلیه.....
۳۸.....	آموزه های تعلیه.....
۳۹.....	پایان بندی در حکایات تعلیه.....
۴۰.....	جایگاه شریعت اسلام و مذهب تشیع در تعلیه.....
۴۲.....	باورها و اعتقادات شاعر.....
۴۴.....	جایگاه طنز در تعلیه.....
۴۶.....	صراحت و پرهیز از خجالت در کلام شاعر.....
۴۷.....	مخاطب تعلیه کیست: عوام یا خواص؟.....
۴۸.....	تعلیه: سهل و ممتنع.....
۴۹.....	تعلیه و شاعرش در تذکره ها و کتابها.....
۵۱.....	جایگاه تعلیه در فولکلور آذربایجان.....

۵۲.....	بداهه گوئی و خطای وزنی و قافیه ای
۵۴.....	اثربرداری ثعلبیه از دیگر شاعران
۵۷.....	نسخه های خطی و چاپی ثعلبیه
۵۸.....	دیگر اشعار محمدباقر خلخالی
۵۹.....	لوح فشرده مثنوی خوانی
۶۰.....	کتاب حاضر
۶۶.....	درخواست از عموم برای ارائه دست نوشته‌ها
۶۷.....	تشکر و قدردانی
۶۹.....	بررسی نسخه های اشعار میرزا محمدباقر خلخالی
۱۴۰.....	بخش دوم: دیوان اشعار
۱۴۱.....	قسمت اول - اشعار ترکی
۱۴۱.....	جزء اول: ثعلبیه
۲۳۲.....	جزء دوم: اشعار ترکی ثعلبیه
۴۵۱.....	قسمت دوم: اشعار پارسی
۴۸۰.....	قسمت سوم: اشعار عربی
۴۹۲.....	بخش سوم: استخراجات و ملحقات
۵۲۷.....	منابع و مراجع

پیشگفتار

از سال ۱۳۸۰ که اینجانب میانه پژوهی را سرلوحه فعالیت‌های تحقیقی خود قرار دادم، به برجستگی شخصیت میرزا آقا محمدباقر خلخال‌ی واقف شدم و ایشان را در مقام رفیعی در شعر، فولکلور، اجتماع، ادب، فلسفه و خوشنویسی یافتم. آن زمان، سکونت چنین مجتهد فاضلی در روستای قارا بولاق میانه، باعث تبدیل این روستا به قطب دینی و ادبی می‌شود و طلاب زیادی از میانه، خلخال، هشتگرد و زنجان برای تلمذ راهی مدرسه‌ی دارالعلم در قارا بولاق می‌شوند.

اثر ادبی زیبای این حکیم، شاهکاری به نام "تعدیه" است که به سرعت سینه به سینه منتقل شده و از اقطار ایران و اعصار زمان عبور کرده و آرازش به کشورهای ترکیه، آذربایجان، روسیه و غیره می‌رسد و دهها کتاب و مقاله پیرامون آن تدوین شده و اما استنساخ و چاپ می‌شود که این تکرر و تعدد چاپها و استنساخها، همگی نشان از دل‌نشینی و علاقه‌مندی این اثر ادبی دارد که باعث شده است اکثر پیران و درگذشتگان ما بسیاری از ابیات آن را از بر باشند و در محافل شخصی و اجتماعی آن را بخوانند.

اینجانب از سالها پیش در تألیفات و مقالات خود این شخصیت و این اثر را معرفی کرده‌ام. لیکن تأکید مکرر و مؤکد استادام، دکتر حسین محمدزاده صدیق، مبنی بر تحقیقی جامع و علمی پیرامون زندگینامه و دیوان اشعار و به ویژه تعلیه‌ی میرزا آقا محمدباقر خلخال‌ی، و ناگزیری حقیر

از حق استادی و شاگردی باعث شد تمامی نسخه‌ها و کتابهای مرتبط را از شهرها و کتابخانه‌ها و خانه‌ها جمع‌آوری کرده و کلمه به کلمه مقابله‌نمایم و ثعلبیه‌ای سره و صحیح تدوین کنم و مابقی سره‌ها یا ناسره‌ها را نیز در پاورقی‌ها بیاورم.

گذشته از آن، در این دیوان از مقابله نسخ متعدد، بیش از ۱۳۰۰ بیت از دیگر اشعار این شاعر را در قالبهای مختلف شعری و زبانهای ثلاثه جهان اسلام جمع‌آوری کرده و پس از ثعلبیه آوردم.

این کتاب در این مسیر پرسنگ‌لاخ و پرمشقت، به مظلومیت این شاعر پی بردم و با مقایسه نسخه‌ها و کتابها متوجه شدم تقریباً هر کاتبی در این مثنوی تصرف کرده و هر یک، انبوهی از اشتباهات و انحرافات را بر آن وارد کرده‌اند و تفاوت زیادی بین نسخه‌ها به وجود آمده است و دیگر، کشف ثعلبیه‌ای سره و پاک و شقی. میرزا محمدباقر سخت شده است. کمترین انتظار از یک بازخوان ثعلبیه، داشتن دو دانش به نامهای تک‌دانش و شعردانی است که متأسفانه غالب آنها فاقد هر دو بوده‌اند که در بررسی نسخه‌ها خود خواهید دید. پس از تکمیل کتاب، احساس کردم ثعلبیه دارای ظرافتهای زیادی است که در یکی دو بار خواندن نمی‌توان آنها را متوجه شد. از طرفی زیبایی یک مثنوی برخلاف غزل، سریع خوانی آن است. لذا تصمیم گرفتم تمام ثعلبیه را با ضربآهنگ و با لحنهای معنادار گفتاری، بخوانم و در کنار کتاب به علاقه‌مندان تقدیم کنم.

امیدوارم این کتاب در چاپهای آتی با کمک اهالی علم و ادب و یافتن نسخ دیگر، تکمیلتر و صحیح‌تر گردد.

مقدمه دکتر محمدزاده صدیق

مادر بزرگ ناتنی من، گلر خانیم، بانویی از ارومیه، از جمله شعرهایی که در کودکی برای من از روی کتاب می خواند، قصه های روپاه بود که بسیاری از ابیات آن همیشه بر زبانم جاری بود. هنوز به سن مدرسه نرسیده بودم که هنگام بازی، در کوچه های محله ی سرخاب تبریز، بیت زیر را با بچه های محله به طور دسته جمعی و به تکرار می خواندیم.

بئله نقل ائيله ییب میرا فانی، کلامی دوغرودور، بوخدر یالانی

و ریتم می گرفتیم و نام یکی از بازیکنان را در بیت می آوردیم و شبیه بازی عمو زنجیرباف دور می زدیم. خیلی زود فهمیدم که این شعر نخستین بیت از مثنوی تعلیه است و سالها خیال می کردم این کتاب برای بازی و سرگرمی پدید آمده است.

در ایام نوجوانی که به تهیه ی متن انتقادی گلشن راز شبستری می پرداختم خیلی زودی دیدم که صاحب تعلیه در نظم مثنوی خود در واقع به قرینه سازی و نظیره سرایی بر اثر وی پرداخته است و ابیاتی در اخذ قوت و الهام از آن دارد. نظیر ابیات زیر:

داغیت مشکاتی قوی سینسین زجاجه	داهی یوخ احتیاجین احتیاجه
نجه گوردون روا بو آب صافه	کی گلدی اوستونه قید اضافه
نه یاخشی سوز دئییب پیر خرابات	کی: التوحید اسقاط الاضافات

بارها کوشیدم آن را با مقابله‌ی چاپ‌های سنگی و سربی و یکی دو نسخه‌ی خطی که در کتابخانه‌های تبریز موجود بود، مقابله و تصحیح کنم. در سال ۱۳۴۶ با مرحوم علیرضا اوختای تصمیم گرفتیم تا آن را در سطح وسیعی انتشار دهیم. قرار شد من، شرح احوال مصنف را بنویسم و ایشان، متن مثنوی را تلخیص نماید و زبان آن را امروزی کند. هر دو به عهد خود وفا کردیم. نوشته‌ی من به صورت مقاله‌ای مسلسل در چند شماره از مجله‌ی ارمغان چاپ شد و متن بازنگاری اوختای بعد از انقلاب انتشار یافت.

محمد باقر خنکالی اندیشمند دینی شیعی است و همه جا خواننده را دعوت به اجرای شرع مبین می‌کند و می‌توان گفت که عارفی، متشعّع است و نگرش فلسفی‌اش به جهان و خلقت کائنات متأثر از افکار شیخ محمود شبیر است. تباری به وحدت وجود (Pantheisme) صوفیانه ندارد. خود گوید:

بو سوزان دگیل وحدت مرادیم که هرگز وحدته یوخ اعتقادیم

و طالب را با زبانی ساده و تمثیل، به گذر از علم الیقین و رسیدن به حق الیقین دعوت می‌کند:

گرکردیر طالب قرب الیقین آتا کثرت شئوناتین کما هی

عیانی ایسته ، استدلاله قاجما اشین آغریتما، قیل و قاله قاجما

نتجه گوردون روا بو آب صافه نی گلدی اوستونه قید اضافه

بو سوزلردن دگیل وحدت مرادیم کی هرگز وحدته یوخ اعتقادیم

تلاش ائيله گوزوم نیت متقینه بو علمی آت، نیتیش حق الیقینه

میرزا محمدباقر متکلمی متشعّع به حساب می‌آید:

غرض الله ایشینده قیلما ایراد کی ایرادین اولار معنادا الحاد

وی، در ضمن شاعری همه فن حریف است، حرف طنز را با سخن جد و بلیغ در می‌آمیزد، به شیوه‌ی

داستان‌سرایی دیرین دوره‌ی اسلامی، مانند کتاب هزار و یک شب، از یک داستان آبدستن، چندین

حکایت فرعی ایجاد می‌کند و حتی گاهی یک حکایت را در دو سه بیت بیان می‌دارد. مانند:

بیری دؤنیانی رؤیا حالتینده
گوروب بیر باکره قیز صورتینده
دندی: سن قوینووا مین ار آلیسان
تعجب دؤر کی بئله قیز قالیسان؟
دندی: آلدی منی هر یئرده نامرد
یقین نامرد ایچون اولماز عملکرد

نگارنده سال‌ها در آرزوی به دست آوردن نسخ خطی این اثر و مقابله و تصحیح و تهیه‌ی متن منقح بودم و چندبار هم اقدام به عمل کردم، اما هیچ گاه راضی نشدم. در سال‌های اخیر از سوی چند تن از پژوهشگران بعد تصحیح و چاپ شد ولی باز هم هیچ کدام مرا خرسند نکرد. امروز خوشحالم که می‌بینم این آرزوی پنجا و چند ساله‌ی من جامه‌ی عمل می‌پوشد.

آقای "محمد صادق نائبی"، دانشمندی، پژوهشگر، شاعر، محقق و ترکی پژوه نیکنام امروزی آذربایجان که به پیشنهاد معلم پیر و رنج‌دیده‌ی خرد به شایستگی عمل کرد و سنگ تمام گذاشت و با کاری کارستان، آثار پراکنده و فراموش شده‌ی آخوند میرزا را محمدباقر خاخالی را به نیکی گرد آورد و اینک همراه متن کامل و منقح تعلیه انتشار می‌دهد. من امروز روحیه‌ی جوانی خود را در او متجلی می‌بینم و در این کار نیک و در عین حال سخت و توان فرسا او را تحسین می‌کنم.

آقای نائبی در آماده سازی متن علمی و تنقیدی این کتاب کارهای بی‌عیب و انجام داده است که اشاره به برخی از آن‌ها بایسته می‌نماید:

۱- پیش از این، مستنسخ‌ها و حتی کسانی که کتاب را برای نشر علمی آماده ساخته‌اند، الفاظ و بویژه افعال ترکی را به لهجه و شیوه‌ی شهر و دیار خود (مانند زنجان، خلخال، تبریز و...) و گاهی ترکیبی ناهمگون از گویش‌های مختلف، نگاشته‌اند. در نشر حاضر، این موارد به اشکال مکتوب ادبی بهنجار برگشته است که از همین بیت آغازین تعلیه با تبدیل نگارشهای مختلف گویشی "انلیوب" و "انلییب" به

نگارش ادبی "انیله‌یب" یا تبدیل "تولکی" به "تولکۆ" معلوم است که مسیر حذف گویشها و یکسانسازی نگارش با ترکی ادبی را پیش گرفته است.

۲- سازه بندی مثنوی را دیگرگون کرده و آنرا در ۸۸ بند با موضوعات منسجم و حدود ۱۷۰۰ بیت شماره گذاری شده تنظیم کرده است.

۳- خلاصه‌ی داستان را در ۸۰ بیت جداگانه، ضمیمه‌ی کتاب کرده است که کمترین تعداد ابیات برای فهم داستان است.

۴- در همه‌ی چاپ‌ها مراثی، اشعار ترکی، اشعار عربی و اشعار فارسی شاعر مغفول مانده بود در حالی که برخی از نوحه‌های او، معارف خاص و عام و ورد زبان یا حسین گویان آذربایجان است. مانند این نوحه:

ای داد شر الین بداد شمر الیندن عالم قالا گنینمیش فریاد شمر الیندن

ایشان با دسترسی به نسخه‌های خطی هم‌آبادی‌های شاعر، همه را توانسته است با مقابله و تصحیح متون آن‌ها، انتشار دهد.

۵- همه‌ی چاپ‌های داخل و خارج از مثنوی تعلیقه را معرفی و بای‌طرفی ارزیابی کرده است.

۶- برای جمع‌آوری دیوان اشعار شاعر، پس از جمع‌آوری بیش از ۳۰ نسخه و حذف تکرارها، نسخه بدل‌ها را با مقابله‌ی ۲۳ نسخه‌ی خطی و چاپی استخراج کرده، در اختیار خواننده گذاشته است و اشکال اصح الفاظ را در متن وارد کرده است.

۷- آیات، احادیث، عبارات عربی و لغات و اصطلاحات نسبتاً دشوار را تنظیم و در پاورقی معنا کرده است.

۸- موفق به قرائت تمام ابیات و کلمات شده و هیچ یک از ابیات، مصراع‌ها و الفاظ، حتی هزلیات را حذف نکرده است.

۹- در احوال صاحب مثنوی، استخراج حقایق تاریخی با تکیه بر تاریخ شفاهی آذربایجان، مانند محل و

تاریخ تولد وی تحقیق کرده و به نتایج سودمندی رسیده است.

۱۰- ضمیمه کردن فایل صوتی به کتاب، خود ابتکاری جدید است، که تمام ۱۷۰۰ بیت تعلییه را با لحن

منطبق بر منظور شاعر، همراه با ضرب آهنگ های مختلف دکلمه و اجرا کرده است.

و موارد دیگر که در مقدمه‌ی نسبتاً مبسوط خود متذکر شده است.

خواننده در این چاپ شانس بهره‌وری از دو دیوان کم حجم فارسی و عربی خلخال را به دست خواهد

آورد. گذشته از آن که دیوان اشعار و مثنوی تعلییه خلخال ارزش، اعتبار و اهمیتی ویژه در تاریخ ادبیات

آذربایجان دارد. اشعار فارسی و عربی به جا مانده از او نیز قابل اعتنا و توجه است. در دیوان فارسی وی به

غزل‌های عارفانه‌ی زبانی و نایب بر می‌خوریم، مانند این غزل:

ای غایب از نظر! ز محبت مستمیرم کنم	در جستجوی تو به چه اقلیم رو کنم؟
از تیر غمزهات دل من گشته چاک چاک	تاری ز زلف خویش بده تا رفو کنم
گر زلف خویش تاب دهی همچو صوبجان	من هم به خاکپای تو سر همچو گو کنم
از هر گلی رسد به دماغم شمیم دوست	در حارتم کدام گل از باغ بو کنم
از قیل و قال مدرسه کامم روا نشد	باید که صفت خاطر از این گفتگو کنم
ساقی! بیمار باده از آن جاودانه می	تا عاشقانه در دلم ه های و هو کنم
جز سینات نیست ز طاعات ما ثمر	روی امید خویش به دست منطوا کنم
باقر! بخیز و دامن خود بر کمر بزن	شاید به عزم درگاه بدار بو کنم

۱۱- کار مهم دیگری که ایشان انجام داده است، حل معماهای غامض ابجدی یا ریاضی شاعر است که

به زیبایی آنها را کشف کرده و در پاورقی توضیح داده است. این معماها در میان اشعار ترکی و فارسی در

حدود ۳۰ معما می باشد که مستقلاً در بخش مربوطه از دیگر اشعار، تفکیک شده اند.

در تهیه‌ی این متن، براحته می‌توانم ادعا کنم که زحمت محمدصادق نائبی کمتر از زحمت محمدباقر خلخالی نبوده است. خود در تکمله‌ای که بر کتاب افزوده، گوید:

دینه زینت و نرن بیرجه داراق دیر	دیله ، بو ثعلبیه بیر دایاق دیر
گوزل اوستون غبارلار الیمیش ایدی	توز آلتیندا ولیکن قالیمیش ایدی
من ایسه بو کیتابدا دوزدوم ایات	علی(ع) ، قرآندا دوزدو جمله آیات
تیکان دردییم گولستان دان ، اتکلیک	خداوندیم منه ائتدی کؤمکلیک
دیرکلندی اونون نورو ، سمایه	سایان اولدو یوزلر سوز، یوز آیه
یاربسی مینلر ایل، انلر میثالی	یاری سوز اولوب آله مقالی

امیدوارم کار علمی ایشان در سطح وسیعی انتشار یابد و مردم ما یکی از زیباترین و پرمعناترین آثار منظوم ادبیات ترکی آذربایجان را بتوانند براحته بخوانند و با دقایق و نکته‌های باریک اخلاقی و فلسفی آن آشنا شوند.

من، این کار علمی آقای نائبی را فراتر از یک رسالتی کمتر، ادبیات ارزیابی می‌کنم و می‌دانم که عشق او در این کار با هیچ ترازویی قابل سنجش نیست.

دکتر ح. م. صدیق

مهر ۱۳۹۵